

3 HISTORICKÁ TERMINOLOGIE A POJMY

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Kapitola je vlastně svého druhu heslářem základní historické oborové terminologie. Ve dle některých specifických segmentů věcného členění historické vědy (např. dějiny sociální, kulturní apod.) jsou zde stručně pojednány termíny z oblasti historické metodologie a dějin (historické) vědy.

CÍLE KAPITOLY

- Porozumět základním historickým pojmům
  - Zorientovat se v oborové terminologii
-

ČAS POTŘEBNÝ KE STUDIU

90 minut

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

terminologie; pojmy; metodologie; teorie vědy

Jako každá věda používá i historiografie soustavy ustálených termínů a pojmů, které usnadňují a zpřehledňují komunikaci jak uvnitř komunity odborníků (historiků), tak i navenek v interakci s dalšími vědními obory. V této kapitole se stručně seznámíme alespoň s některými z nich.

Absolutní datování:

Jedná se o jasné vsazení studované události do časové osy (tedy s určením dne, měsíce a roku); např. archeologie, etnologie či dějiny umění častěji pracují s intervalovou datací.

Annales:

Jak již víme z předcházejících kapitol, jedná se pojmenování vlivné francouzské historické školy, jež vznikla ve 30. letech 20. stol. kolem časopisu *Annales d'histoire économique et sociale* (dnes pod titulem *Annales: Histoire, Sciences sociales*) a vymezovala se vůči tradičnímu událostnímu dějepisectví. Zprvu nevelký okruh historiků ovládl po druhé světové válce významná univerzitní pracoviště a zásadně ovlivnil podobu historického myšlení. Škole se dostalo mezinárodního uznání, postupem času se rozčlenila do vícero směrů. Důraz byl vždy kladen na interdisciplinární kooperaci jak s jinými humanitními, tak i přírodovědnými obory (statistika, klimatologie, psychologie, sociologie, antropologie atd.). Mezi významné zástupce školy se počítali Lucien Febvre, Marc Bloch, Fernand Braudel, Georges Duby, Jacques Le Goff, Emmanuel Le Roy Ladurie, Roger Chartier.

Dějiny:

Obvykle je tento termín chápán jako synonymum k historii. Významný medievista (historik středověku) František Graus († 1989), který vycházel z tradic německé historiografie, navrhoval, aby i čeští historikové rozlišovali mezi minulostí (*Vergangenheit*), historií (*Historie*) a dějinami (*Geschichte*). Zatímco minulostí rozuměl vše, co se kdy událo, od sněhové bouře nad pustinou Severního ledového oceánu, přes ústně předávané příběhy, až po vědecky poznatelný odkaz lidských kultur, historii chápal jako poznatelnou část minulosti, která je předmětem zájmu historiků. Dějiny pak vnímal jako výsledek práce historiků.

Dějiny každodennosti:

Zaměřují se na jednotlivce či pospolitosti optikou života ve všedních i svátečních dnech. Dějiny každodennosti umožnily historikům sledovat dříve přehlížené, svou povahou soukromé sféry lidského chování a jednání.

Dějiny mentalit:

Dějiny mentalit, jsou oblastí historického výzkumu, která se zaměřuje na zkoumání postojů, přesvědčení, hodnot a emocí lidí v minulosti (tedy jejich kolektivní identity). Zkoumají se vždy v kontextu určité sociální skupiny. Pro pochopení minulosti je pochopení mentality zcela zásadní a bez tohoto předpokladu nejsme schopni porozumět chování lidí v minulosti. Výzkum dějin mentalit je spojován zejména s historií soustředěnými kolem školy *Annales*, obdobné přístupy je však možno zachytit již v díle Johana Huizingy.

Diskurs:

Původně rozprava, přednáška nebo výklad k určitému tématu, a to buď formou dialogu, nebo monologu. Teorii diskursu rozvinul Michel Foucault, který si uvědomil, že se studované texty neliší navzájem pouze obsahem a vnitřní argumentací, nýbrž i jazykem, v němž se promítají dobové, ideologické i sociálně podmíněné podněty. Jazyk a jazykové prostředky proto mohou vypovídat o době a společenských (historických) souvislostech. Termín diskurs dnes využívá řada vědních disciplín.

Edice:

Komentované zpřístupnění (zpravidla písemných) pramenů podle přesně stanovených, časově nebo problémově definovaných zásad. Dodnes se jedná se o jednu ze základních pomůcek historikovy práce.

Ego-historie:

Ego-historií rozumíme dějiny prezentované z osobních (ego) pozic, pod vlivem vlastní zkušenosti. Klíčovým zdrojem informací jsou tzv. ego-dokumenty, písemnosti vzniklé obvykle pro privátní potřebu (korespondence, deníky, zápisky apod.).

Heuristika:

První etapa historikovy práce, která je věnována shromažďování, třídění a kritice historických pramenů a literatury ke studovanému tématu.

Historická antropologie:

Vědní disciplína, jež studuje postoje, pocity, názory, hodnoty, chování, jednání a způsob myšlení člověka v dějinách. Nechala se metodicky inspirovat etnologií, sociálními dějinami, mikrohistorií, dějinami mentalit a každodennosti. Historická antropologie si klade otázku, kde se nachází hranice mezi dějinnými strukturami a subjektivním chováním, do jaké míry je jedinec omezován prostředím, které je nicméně samo o sobě výsledkem dějinného vývoje, do jaké míry je schopen v tomto prostředí uplatnit svou individualitu a jak se v životě jedince odrážejí velké historické události a procesy.

Historická demografie:

Oborově se zaměřuje na proces reprodukce lidských populací. Předmětem studia demografie je přirozený proces obnovy obyvatelstva. Pracuje tak s pojmy jako úmrtnost (mortalita), nemocnost, porodnost (natalita), potratovost, sňatečnost nebo rozvodovost.

Historická geografie:

Zabývá se proměnami zeměpisně definovaného prostoru. Je založena na interdisciplinárním přístupu, stojí na pomezí mezi geografii a historií; metodicky je provázána s archeologií, hospodářskými dějinami, dějinami osídlení, dějinami práva a samozřejmě s geografickými disciplínami, s historickou demografií, toponomastikou, architekturou a urbanismem, kartografií, geodézií, geologií, botanikou, klimatologií, pedologií či ekologií.

Historická literatura:

Zpřístupňuje výsledky analýzy a interpretace pramenů, a to jednak formou ucelených monografií (knih) nebo v podobě dílčích (časopiseckých) příspěvků a studií. Historická literatura je tudíž prostorem, v němž historikové vedou vědecký dialog a současně komunikují s veřejností.

Historická periodizace:

Jedná se o nástroj sloužící k uchopení času. Jelikož se v praxi jedná o (umělou) intervenci ze strany historiků, je sice odvozena z dějinného vývoje, nicméně sama vypovídá o názorových a hodnotových pozicích svých tvůrců, kteří se takto pokoušejí vystihnout základní dějinné skutečnosti, pojmenovat obecné souvislosti a identifikovat velké, sdílenými hodnotami definované kulturní (civilizační) celky.

Historická vlastivěda:

Má blízko k regionálním dějinám, nejedná se však o synonyma, neboť historická vlastivěda se zabývá historií jen z části – ve skutečnosti je souborem poznatků přírodovědných, společenských a humanitních věd o minulosti i přítomnosti regionu.

Historický pramen:

Autentický svědek minulosti, vypovídá o době a souvislostech svého vzniku. Pro historiky prvořadý předmět studia – historikové prameny vyhledávají a třídí, následně je podrobují kritice a interpretují (zpracovávají zjištěné poznatky a teze do širšího dějinného kontextu). Podrobněji se budeme fenoménu historického pramene věnovat v některé z následujících kapitol.

Historiografie:

Nejčastěji se užívá jako synonymum pro historii jakožto specifickou vědní disciplínu (jedná se tak o výsledek historikova vědeckého snažení). Současně však pojem označuje specifický podobor „historie“, jež se zabývá jejími vlastními dějinami, označuje tudíž rovněž dějiny dějepisectví.

Historismus:

Mnohvrstevnatý pojem nesoucí v sobě vícero významů, v nejobecnější rovině jedna z poloh historického myšlení. V opozici vůči naturalismu, který, přistupuje ke skutečnosti jako k neměnné danosti, vnímá skutečnost jako změnu, studuje ji v kontextu trvalého vývoje. Dle Jaroslava Marka „historismus v historické vědě znamenal dvojí věc. Předně vznik předpokladů k její přeměně v přísně metodické a soustavné zkoumání minulosti, opřené o exaktní kritiku a interpretaci pramenů; za druhé přesvědčení, že historik poznává svět individualit vzniklých jedinečným vývojem, proto nepřevoditelných na společného jmenovatele, stále se proměňujících a v zásadě stejně hodnotných. Dějiny jsou v tomto pojetí neustálou tvorbou nových skutečností, jejichž vznik nelze vyložit kauzálně za pomoci postupů obvyklých v exaktních vědách, ale jimž je třeba porozumět“.¹⁷

---

¹⁷ Marek, Jaroslav: O historismu a dějepisectví, Praha 1992, s. 18.

Hospodářské dějiny:

Analyzují trendy, vztahy a kontexty hospodářského vývoje společnosti. Hospodářské dějiny tak otevírají rozsáhlou škálu témat a problémů, která zahrnuje sociální dějiny, historickou demografii, statistiku, sociologii a ekonomické disciplíny.

Ideální typ:

Jedná se o termín uvedený do praxe Maxem Weberem. Sloužil k popisu společenské skutečnosti prostřednictvím „ideálního“ (typického) reprezentanta určité sociální vrstvy. Tento sociologický konstrukt získal pronikl i do historického výzkumu, především při popisu typických sociálně nebo třídně definovaných jevů. Max Weber identifikoval čtyři základní, ideálně typické kategorie jednání: účelově racionální, hodnotově racionální, afektivní a tradiční (zvykové). Pro typologii legitimního panství (vlády) pak stanovil tři ideální typy: charismatický, založený na osobních schopnostech vladaře; tradiční, vycházející z rodového původu nebo pokrevního příbuzenství; a zákonný, jehož legitimitu určují volby a intronizační rituál.

Ikonologie:

Cílí na různé projevy vizuálního umění (grafiky, malby, plastiky, architektury) v kontextu jejich hlubšího, skrytého významu. Studium postupuje od identifikace prvků, přes stanovení obsahu vyobrazení, až po vlastní ikonologický výklad.

Ikonografie:

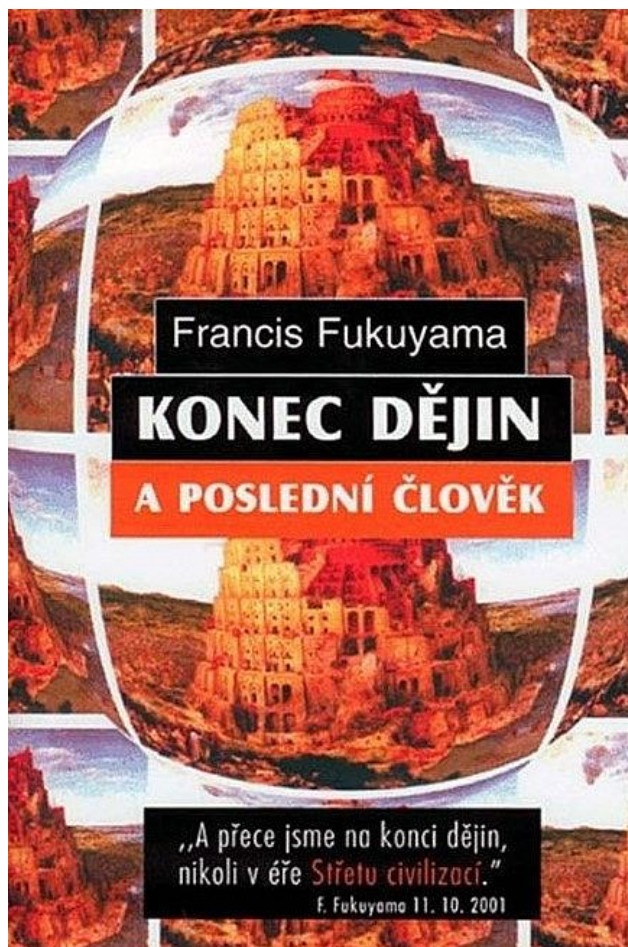
Na rozdíl od ikonologie, jež se zaměřuje na skrytou řeč symbolů, se zabývá popisem a stanovením obsahu analyzovaných projevů vizuálního umění.

Komparativní historie:

Je založena na srovnávání (t.j. komparaci) časově nebo prostorově blízkých struktur a historických událostí.

Konec dějin:

Na přelomu milénia hojně diskutovaný pojem, jehož autorem byl na počátku 90. let 20. století americký politolog a filosof japonského původu Francis Fukuyama. Pod vlivem dramatických změn ve střední a východní Evropě a postsovětském prostoru prohlásil, že vítězství liberální demokracie představuje „konec dějin“. Mínil tím, že dějiny v podobě velkých vyprávění, která dávala dějinám jednotu a smysl, dospěly ke svému závěru.

Obrázek 15: Obálka českého vydání knihy F. Fukuyamy "Konec dějin"

Kulturní dějiny:

Obecně řečeno studují společenské struktury a vystupování jedince v dobových mentálních a hodnotových souřadnicích. Pro tzv. nové kulturní dějiny je určujícím znakem interdisciplinarita, především úzké sepětí s antropologií.

Kvantitativní historie:

Při formulaci závěrů vychází historik z výpovědi tzv. kvantitativních pramenů (úctů, berních knih, statistik apod.) a sleduje proměny v chování a vystupování jedince i společenských vrstev. Sleduje rovněž ekonomické procesy, sociální a demografické trendy nebo změny klimatu.

Mikrohistorie:

Jedná se o hluboký a všestranný rozbor vybraného dílčího, zpravidla velmi přesně definovaného problému, který je určen buď místně (sídlo), sociálně (domácnost, rodina), časově nebo věcně. Mikrohistorická analýza je výrazněji závislá na míře vypovídací schopnosti dochované pramenné základny.

Místa paměti:

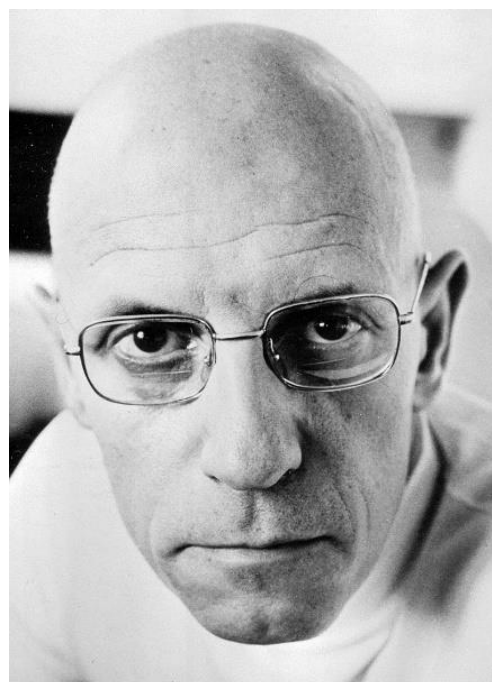
Metodický koncept, jenž umožňuje rozlišovat mezi dobově podmíněnými vzpomínkami na určitou událost a událostí samotnou. Místa paměti se mohou stát nejen historické události, nýbrž i pomníky, písemné dokumenty, ostatky nebo předměty. Tvůrcem konceptu míst paměti je francouzský historik Pierre Nora.

Orální historie:

Jedná se o studium, kritiku a vyhodnocení vzpomínek, které jsou zachovávány a předávány ústní formou. Předmětem studia (pramenem) se proto stává nejen sdělované (vyprávěné), ale i osoba vypravěče.

Paragidma:

Autorství pojmu náleží americkému filozofovi, fyzikovi a teoretikovi Thomasi S. Kuhnovi, který upozornil, že se vědecké poznání nevyvíjí plynule, nýbrž vždy v určitých časových úsecích, jimž vládne jeden hlavní nebo několik navzájem provázaných vědeckých předpokladů (paradigmat). Z nich jsou v příslušné době odvozovány hlavní výzkumné koncepce a soubory otázek, jejichž řešení je pokládáno za správné a společensky významné. K zásadním posunům ve vědeckém poznání dochází v době, kdy se nahromadí chybovost a paradigmata přestávají být funkční – v relativně krátkém čase pak dochází k formulaci nových bazálních teorií (a tím i k definování hranic vědecké práce, tedy toho, co ještě je a co již není věda).

Obrázek 16: Thomas S. Kuhn (1922-1996) a Michel Foucault (1926-1984); novým způsobem definovali pojmy paradigma a diskurs

Postmoderna:

Pojem vznikl na základě vlivné knihy francouzského filozofa Jeana-Françoise Lyotarda „O postmodernismu“ (La condition postmoderne, 1979, česky 1993). Základním prvkem postmoderny je pluralita názorů a jejich zrovnoprávnění, došlo nejen ke zpochybnění optimistického pohledu na historický vývoj západní civilizace, ale i pohledu na dějiny jako na proces postupného překonávání dřívějších fází či etap.

Pozitivismus:

Pozitivismus je myšlenkový směr, jenž prosazoval, že vědecké poznání by mělo být založeno na ověřitelných faktech a skutečnostech, a mělo by se vyhnout spekulacím. Termín pochází z „pozitivní“ filosofie Augusta Comta († 1857). V polovině 19. století pozitivismus poskytl metodickou podporu historickým vědám, které začaly uznávat objektivní (vědeckou) poznatelnost dějin. V českých zemích je rozvoj historického pozitivismu úzce spojen se jménem historika Jaroslava Golla († 1929).

Psychohistorie:

Psychohistorie je věda, která se zabývá psychologickými motivacemi historických událostí. Využívá poznatků z psychoterapie a metodologii sociologie, aby pomohla porozumět důvodům sociálního a politického jednání lidských společenství v minulosti i současnosti. Namísto sledování politických událostí se psychohistorie snaží dobrat příčin stavu dané kultury v delším časovém období. Klade důraz na způsoby zacházení s dětmi v různých dobách (včetně školského systému) a na dynamiku dětství u různých významných historických osob.

Toponomastika (toponymie):

Toponomastika je nauka o místních jménech (toponymech). Zabývá se jejich vznikem, tvořením, rozšířením a povahou. Toponomastika je součástí onomastiky (nauky o vlastních jménech, o jejich povaze, tvoření a fungování).

Seriellová historie:

Zaměřuje se na dlouhodobé vývojové trendy, zkoumá kontinuitu a diskontinuitu společenského vývoje s využitím sérií relativně homogenních dat – např. cen obilí, porodních či úmrtních statistik atp. Metodické zásady seriellové historie rozpracoval francouzský historik Pierre Chaunu († 2009).

Sociální dějiny:

Sociální dějiny jsou historickou disciplínou, která se zabývá studiem lidské společnosti z hlediska sociálních procesů, trendů, struktur a jevů. Co je konkrétně objektem studia sociálních dějin a co již do jejich sféry nepatří, je předmětem diskuzí mezi historiky již od 19. století. Často se rozlišuje užší a širší vymezení pojmu. V širším smyslu sociální dějiny sledují sociální proměny společnosti, v užším slova smyslu pak zachycují jevy, kterými se

nezabývají ostatní historické disciplíny. Nesporně je vymezena hranice s politickými dějinami, ale je mnohem větší problém určit hranici s nově vzniklými disciplínami jako je např. kulturní antropologie, kulturní dějiny, dějiny mentalit atd. V podstatě jsou sociální dějiny mezní disciplínou, která výrazně spolupracuje s hospodářskými dějinami, sociologií, ale i s antropologií, historickou statistikou či historickou geografii.

Totální historie:

Totální historie je metodický přístup francouzské historické školy Annales, jejíž zástupci prosazovali myšlenku, aby historikovi překračovali hranice zkoumaného problému (časově i věcně). Koncept *histoire totale* se tím stavěl do opozice vůči úzce chápaným sociálním, hospodářským nebo politickým dějinám.

Událostní dějiny:

Fernand Braudel se tímto způsobem pohrdlivě vyjádřil o tradičně chápaných politických dějinách (dějinách událostí). Ještě před koncem 20. stol. se nicméně politické dějiny vrátily do historického výkladu, a to v podobě příběhu, který již nezůstává u prostého popisu událostí, nýbrž pracuje s dějinami mentalit, kulturními dějinami, symbolikou veřejného jednání a místy paměti.

Zhuštěný popis:

Pojem ve významu, jaký má dnes, uvedl do literatury americký antropolog a sociolog Clifford Geertz († 2006). Označil tímto pojmem rituální nebo ritualizované jednání, symboly a gesta, jimiž je utvářen a legitimizován veřejný prostor a stabilita společenských struktur. Jde o takový popis lidského chování, který přiblíží nejen samotné chování jedince (skupiny), ale i kulturní kontext a kontext situace, ve které se zkoumaný jedinec (či lidské společenství) nachází.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Kapitola slouží jako svého druhu heslář základní terminologie používané v historických oborech. Kromě popisu některých specifických segmentů historické vědy, jako jsou například sociální dějiny, kulturní dějiny a podobně, se zde nachází i stručné vysvětlení termínů z oblasti historické metodologie a dějin (historické) vědy. Kapitola tak poskytuje přehled klíčových pojmů, které jsou nezbytné pro pochopení různých aspektů historického bádání a jeho metodických přístupů.

ÚKOL K ZAMYŠLENÍ

Přistupte k vzájemnému porovnání pojmů „paradigma“ a „diskurs“, s jejichž pomocí se Michel Foucault a Thomas S. Kuhn pokusili definovat způsob vědecké práce (a specifické oborové komunikace).

DALŠÍ ZDROJE

- Borovský, Tomáš – Dvořák, Tomáš a kol.: *Úvod do studia dějepisu. Díl 1 a 2*, Brno: Masarykova univerzita 2014.
  - Foucault, Michel: *Diskurs, autor, genealogie*, Praha: Svoboda 1994.
  - Fukuyama, Francis: *Konec dějin a poslední člověk*, Praha: Rybka Publishers 2002.
  - Goetz, Hans-Werner: *Moderne mediävistik. Stand und Perspektiven der Mittelalterforschung*, Darmstadt: Primus-Verlag 1999.
  - *Jak se píšou dějiny. Teorie a praxe*, edd. Stefan Berger – Heiko Feldner – Kevin Passmore, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 2016.
  - Kortüm, Hans-Henning: *Menschen und Mentalitäten. Einführung in Vorstellungswelten des Mittelalters*, Berlin: Akad. Verlag 1996.
  - Kuhn, Thomas Samuel: *Struktura vědeckých revolucí*, Praha: Oikomenh 1997.
  - Lyotard, Jean-François: *O postmodernismu*, Praha: Filosofický ústav AV ČR 1993.
  - Marek, Jaroslav: *O historismu a dějepisectví*, Praha: Academia 1992.
  - Petrušek, Miloslav: *Konec dějin nebo konec dějepisectví?*, *Český časopis historický* 111, 2013, č. 2, s. 458–465.
  - Smetana, Vít: *Metodologickými meandry v proudu historiografie – až na soutok s literaturou*, In: *Dobrodružství historické interpretace. The adventure of historical interpretation*, edd. Jiří Hanuš – Jiří Suk, Brno: Masarykova univerzita 2021, s. 173–194.
  - Stellner, František a kol.: *Úvod do studia historie*, Praha: Karolinum 2023.
  - *Wörterbuch zur Geschichte. Begriffe und Fachausdrücke*, edd. Erich Bayer – Frank Wende, Stuttgart: Kröner 1996.
-